

Оксана Ковальова

СПІВВІДНОШЕННЯ МОДЕРНІЗМУ ТА АВАНГАРДИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНА НЕУЗГОДЖЕНІСТЬ

Проблема співвідношення модернізму та авангардизму не нова, проте тривалий час вона не була предметом серйозного наукового вивчення. Г.Яструбецька, одна із дослідниць цього питання, зазначає: "Проблема кореляції модернізму та авангардизму особливо чітко проступила сьогодні, після опублікування значної кількості досліджень про модернізм. Модернізм як особлива естетико-філософська практика за своєю стильовою природою є поліваріантним. Цей факт ні в кого не викликає ні сумнівів, ні заперечень. [...] Про модернізм кажуть як про щось само собою зрозуміле"¹. Остання фраза дослідниці спонукає засумніватися у ступені термінологічної з'ясованості модернізму.

На понятійній невизначеності наголошується у статті "Модернізм" у "Літературознавчому словнику-довіднику": "...Термін "модернізм" не дістав адекватного, якомога точнішого визначення. Категоріальна недосконалість літературознавства (мистецтвознавства) неминуче приводить до понятійної дифузії [...]. Разом з тим модернізм відмінний і від свого відгалуження авангардизму [...], і від свого наступника — постмодернізму..."².

Спробуємо прояснити проблему модернізму та авангардизму, з'ясувати їхню специфіку. Різні джерела подають розмаїті, часто взаємовиключні визначення цих понять. Так, модернізм — це неklasичний тип творчості з ідеєю плюрального моделювання світу й відмовою від метафізики³; сумарний термін, що позначає велику кількість не схожих один на одного художніх напрямів. Має той самий корінь, що і слово "мода". Це нове мистецтво, синонімом якого спочатку вважався... декаданс⁴; епоха в історії європейської літератури; поняття на означення чогось престижного⁵; егоцентричне мистецтво; художній метод ХХ ст., що своєю чергою складається з кількох самостійних методів⁶; художня система⁷; складне естетико-філософське явище в літературі та загалом мистецтві ХХ ст., продиктоване пошуком нових виражальних можливостей і запереченням попередніх набутоків⁸; загальна назва різноманітних антиреалістичних напрямів у "реакційній" літературі й мистецтві ХХ ст., які відбивали кризу "буржуазної" культури в епоху імперіалізму⁹; загальна назва формалістичних течій у мистецтві та літературі ХХ ст.¹⁰; сумарний термін, що позначає сукупність літературних напрямів та шкіл ХХ ст., яким притаманні формотворчість, експериментаторство, тяжіння до умовності, антиреалістична

¹ Яструбецька Г. Модернізм. Авангардизм. Експресіонізм. Кореляційний аспект // Український модернізм зі столітньої відстані: Зб. наук. праць. — Рівне, 2001. — Вип. X, спеціальний. — С.10.

² Літературознавчий словник-довідник. — К., 1997. — С.470.

³ Постмодернізм: Енциклопедія. — Минск, 2001. — С.478.

⁴ Модернізм: Аналіз і критика основних напрямлений. — М., 1987. — С.12, 15.

⁵ Моклиця М. Модернізм як структура. Філософія. Психологія. Поетика. — Луцьк, 1998. — С. 7.

⁶ Моклиця М. Модернізм у творчості письменників ХХ ст.: У 2 ч. — Луцьк, 1999. — Ч.2. Зарубіжна література. — С.5.

⁷ Хализев В.Е. Теорія літератури. — М., 1999. — С.364.

⁸ Ткаченко А. Мистецтво слова. — К., 1998. — С.433.

⁹ Лесин В., Пулинцев О. Словник літературознавчих термінів. — К., 1971. — С. 251.

¹⁰ Словник іншомовних слів / За ред. О. Мельничука. — К., 1974. — С.443.

спрямованість¹¹; художньо-естетично-експресивний стиль, сформований в мистецтві Західної Європи; стилістика; денотація-індексація течій, шкіл, напрямів кін. ХІХ — поч. ХХ ст.¹²; загальна назва літературно-мистецьких тенденцій неміметичного гатунку на межі ХІХ — ХХ ст., що виникли як заперечення ілюзіоністсько-натуралістичної практики в художній царині, обґрунтованої філософією позитивізму¹³.

Навмисне в розгорнутому вигляді подаємо різні погляди на модернізм радянських та сучасних літературознавців, що виявляє складну природу цього художнього явища, яке виборювало право бути загальною назвою магістрального посткласичного напрямку в європейському мистецтві, зокрема в Україні кін. ХІХ — ХХ ст., із внутрішньо розгалуженими стильовими течіями.

Авангардизм також має різні тлумачення. У ширшому значенні мовиться про певну епатаційну тенденцію будь-якої культури, у вузькому — про екстравагантні творчі пошуки першої половини ХХ ст. Авангардизм сприймається як компонент культури, орієнтований на абсолютизоване новаторство та антитрадиційність¹⁴; іноді ототожнюється із модерністськими течіями, вважається “напрямком сучасного модернізму”¹⁵; синонім слова “модернізм”, спрямування літературно-мистецьких рухів й угруповань¹⁶; передній край модернізму¹⁷; тенденція модернізму¹⁸; заперечна, опозиційна реакція, яка в антиномічній парі з консервативною виникає після найвищого піднесення того чи того стилю¹⁹; загальна назва течій і просто певних тенденцій у модерністському мистецтві та літературі²⁰; інтеграція-агломерація диференціальних течій ХХ століття, клан-відщеплення модернізму²¹; рух у мистецтві ХХ століття²²; термін на означення т.зв. “лівих” течій у мистецтві, які стають ніби викривальним жестом щодо відмираючого мистецького явища, певний тип конфліктної взаємодії наступного художнього явища з попереднім²³. Трапляється плутанина понять “авангард” та “авангардизм”, тоді як кожне з них має власний зміст: авангард може бути ознакою нового, передового руху будь-якого стилю (романтизм на протигагу класицизму; реалізм на протигагу романтизму; модернізм на протигагу реалізму); авангардизм же постає конкретно-історичним явищем мистецтва. Часто в такому ж значенні вживається й поняття “модерний”.

Між модернізмом та авангардизмом можна знайти чимало спільних ознак, що ускладнюють розуміння їх специфіки. Так, М.Моклиця називає “модерністським” те, що притаманне обом цим тенденціям: і формалізм, і антиреалізм, і “мистецтво заради мистецтва”, і відрив від реальності, й егоцентризм, і містицизм, і багато іншого²⁴. Дослідниця розрізняє авангардизм та модернізм лише за ознакою “конструктивність/деструктивність” і вважає, що в мистецтві суто авангардистськими були лише експресіонізм і футуризм. Із таким тлумаченням не можна погодитись: а як же дадаїзм і французький сюрреалізм, кубізм, поп-арт та ін.?

Здається, час з'ясувати, які напрями і стилі були властиві літературі ХХ ст. і чи адекватно їх сприймає літературознавство, чи можуть модернізм та авангардизм дублювати один одного, чи мають вони чіткі дефінітивні та смислові обриси. Варто переглянути

¹¹ Галич О. та ін. Теорія літератури. — К., 2001. — С. 392.

¹² Современный словарь по культурологии. — Минск, 1999. — С. 475–476.

¹³ Літературознавчий-словник-довідник. — С. 469.

¹⁴ Постмодернізм. Енциклопедія. — С. 6.

¹⁵ Модернізм: Аналіз і критика основних напрямків. — С. 11.

¹⁶ Рославець Е. Разрушение образа: О некоторых тенденциях современного зарубежного искусства. — К., 1984. — С. 124.

¹⁷ Крючкова В. Антиискусство: Теория и практика авангардистских движений. — М., 1985. — С. 7.

¹⁸ Хализев В. Теория литературы. — С. 365.

¹⁹ Ткаченко А. Мистецтво слова. — С. 434.

²⁰ Левин В., Пулинець О. Словник літературознавчих термінів. — С. 4.

²¹ Современный словарь по культурологии. — С. 9–14.

²² Эстетика / За заг. ред. А. Левчук. — К., 2000. — С. 347.

²³ Літературознавчий словник-довідник. — С. 10.

²⁴ Моклиця М. Модернізм у творчості письменників ХХ ст. — С. 4–5.

уявлення, ніби авангардизм є синонімом модернізму. Розрізнення цих понять проходить на основі антиномічних пар “конструкція – деструкція”, “космос – хаос”, “елітарність – масовість” і т.п. Очевидно, авангардизм не може трактуватися як передній край модернізму.

Щодо розуміння філософських та естетичних основ модернізму, то їх можна умовно поділити на два типи: ті, що були продиктовані постулатами соцреалізму, та ті, що спираються на об’єктивну історію розвитку мистецтва. Міркування першого типу дають однаковий присуд: передумовою появи модернізму було “загнивання буржуазного суспільства зсередини”, заперечення гуманістичних цінностей і моралі, відчуження особистості в суспільстві капіталу і т.д. Упередженість таких приписів сьогодні очевидна. У міркуваннях другого типу передумовою формування модернізму вважається творче переосмислення письменниками ідей “філософії життя”. Модернізм виник як заперечення практики позитивістської філософії у мистецтві, заперечення залежності таланту від утилітарних потреб суспільства й нав’язування емпіричних знань при свідомому нехтуванні іншими, ірраціональними, джерелами, при ігноруванні естетичних категорій²⁵. “Філософія життя”, живлена традиціями романтизму, вважала життя першоосновою буття і свідомості, сприймала його як безперервний процес становлення, а не як статичне механічне утворення. Наприкінці ХІХ ст. ґрунт європейського мистецтва був дуже сприятливим для засвоєння нових філософсько-естетичних віянь; виник великий інтерес до музики, поезії, творчої особистості, вищим знанням оголошувалася не наука, а поезія з її здатністю одуховнювати світ, проникати у глибини його буття. “Філософія життя” сформувала такі основні характеристики модернізму, як відмова від моноонтологізму, акцент на принциповій відкритості системи світу; інтенція на інновацію (при зміні критеріїв новизни), відмова від трактування людини як “зліпка раціонального бога” та відновлення її ірраціональної стихії (аполлонійство); конструктивна настанова творчого духу, що веде до “перекодування” культури, до формування нового артистичного світу; ідея варіативної процесуальності світу та художньої діяльності. Модернізм ніколи не заперечував мистецтва, дотримувався конструктивних інтенцій, намагався вибудувати свій художній космос із метафізичним доцентровим тяжінням, відмежовувався від життєвого хаосу, від вулиці, від марноти марнот.

Елітарність цього мистецтва самоочевидна, підтверджена творчістю М.Коцюбинського, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, П.Тичини, Б.-І.Антонича: воно високе і не повинне бути спрофановане масовою рецепцією. Категорія краси – головна категорія модернізму, як і настанова “аристократизму духу”. Ірраціональність у творчому світобаченні породжувала нетрадиційні форми вираження, орієнтація на новачітність була наслідком не аристотелівського, а платонівського артистичного мімезису, який полягає в тому, що мистецтво не відображає предметну дійсність, а становить окрему дійсність, що безпосередньо відтворює ідею, ейдос. Соціальні реалії викликали в модерністів спротив і прагнення звільнитися від них у стані творчої свободи, пориву до трансцендентної істини. Модерністи проголошували принцип “бути в житті митцем”; поєднуючи іронію з артистизмом, досягали ефекту “чорного гумору” або просвітління; вони культивували символи та міфи, поновлюючи на власних світоглядно-естетичних засадах традицію літературного міфотворення. Накинуте модерністам “заперечення ідеалів минулого” не має підстав, бо вони були антитрадиціоналістами лише щодо логізованих стилів, як-от класицизм чи реалізм. Відмовившись від ідеї моноонтологізму, тобто бачення одного світу в рамках світового абсолютного розуму, модерністи натомість запропонували ідею буттєвого плюралізму, тобто поєднання різних світів, акцентуючи їх взаємопереходи з елементами колажування.

Крім письменників, які дотримувались “неміметичного” (платонівського) принципу відображення в мистецтві (Ш.Бодлер, А.Рембо, П.Верлен, О.Уайльд, К.Бальмонт, М.Метерлінк, О.Блок, Р.-М.Рільке і т.д.), традиції модернізму поширилися і на творчість письменників із міметичним (аристотелівським) принципом відображення (наприклад, Е.Хемінгуей).

²⁵ Літературознавчий словник-довідник. – С.469.

У трактуванні авангардизму виникають ті ж проблеми, що і з модернізмом. Авангардизм часто сприймається за художню “програму” мінливого, урбанізованого та змасованого світу з прискореним індустріальним прогресом, схильного компрометувати “здоровий” глузд. Вважається, що передумовою появи авангардистських течій були хворобливі явища в мистецтві – “пережитки” певного стилю чи напрямку. Вони мають певну мету, відмінну від мети модернізму, намагаються знайти й розкрити хворобливі мистецькі явища у кризові періоди історії мистецтва, доводячи їх до абсурду, використовуючи засоби епатації та грубої “сміхової культури”; як паразити, висмоктують “соки” тієї мистецької системи, якою живляться. Не маючи власного коріння, авангардизм як відгалуження модернізму перейняв від останнього деякі формальні ознаки, деякі ніцшеанські, сорелівські та фрейдівські положення, що, не сформувавшись у цілісну філософсько-естетичну систему, задовольняли настанови на тотальну деструкцію, на хаос. Звідси виникає настанова футуристів, дадаїстів, сюрреалістів на розмивання “берегів” мистецтва, на проголошення його “смерті”, що було б неприпустимим для модернізму. Представники кожної авангардистської течії брали від певної філософської моделі деякі моменти, які були їм потрібні, а потім без жалю могли їх заперечити. Майже всі авангардистські течії проходять дві стадії: скандальної появи й самознищення, тому вони нетривалі. Як відомо, кубізм і футуризм, що виникли в 1905–1907 роках, не проіснували й тридцять років.

Філософські основи авангардизму, зокрема “філософія життя”, проявлялися в ньому опосередковано, через модернізм. Серед філософських основ авангардизму часто називають і ніцшеанство, і екзистенціалізм, і фрейдизм. Формування авангардизму пов’язується з відмовою від позитивізму (іноді – на підставі його) та реалізму в мистецтві, а також домінуванням у політиці комуністичних та анархічних теорій. На початку ХХ ст. авангардизм постулює відмову сучасного суспільства від традиційної інтенції культури на пошуки стабільної основи, прагне хаосу, грається іронією та гротеском, щоб розбудити інертну масу від сну “здорового” глузду. Своїм надзавданням авангардисти вважали знищення традиційної нормативно-аксіологічної шкали, спростування традиційних авторитетів, розпад усталених культурних опозицій. Особливо агресивними були футуристи, які проголошували війну “гігієною світу” (Т.Марінетті), закликали “палити музеї”, скидати класиків із “корабля сучасності” (російські кубофутуристи), палити “свого” “Кобзаря” (М.Семенко). Культурна критика авангардизму виражена у формальному негативізмі, за яким поділ мистецтва на частини і наступне заперечення цих частин ведуть до свободи митця поза літературою. Авангардисти зрікалися не лише традицій мистецтва, а й терміна “мистецтво”, прагнули до створення “антитворчості”, “нефілософії”. Розірвавши зв’язки з класичними традиціями, авангардизм через абстрактні композиції провокував глядача звільнитися від побутової свідомості, пропонуючи йому якісно новий досвід бачення світу. Щоразу виникала суперечність між теорією і практикою авангардизму, між галасливими деклараціями та творчістю. Майже всі авангардистські течії, проголошуючи принцип “чистої” свідомості, “дитячого” погляду на світ (інфантилізм), не дотримувались його, будучи заангажованими епатацією та бунтом, соціальними деструкціями, як-от жовтневий переворот чи троцькізм. Цей принцип характерний і для постмодерністів, байдужих до реакції на свою творчість, тому що для них головним стає принцип гри. Активно використовуючи головні засоби авангардизму – епатаж, скандали, саморекламування, застосування неадекватних дій – дадаїсти, відкидаючи мистецтво в його традиційному розумінні і прагнучи створити “абсолютне мистецтво”, легко перетворювали його на антимистецтво, футуристи з їх естетизацією “грубих” речей та “дегуманізацією мистецтва” поривалися до необмеженої деструкції, практично заперечували себе, вдавалися до ілюстративної “функціональної поезії” та “літератури факту”, як у випадках Лефу та панфутуризму. Пафосна відмова від класичної ідеї гармонії (як пережитку розуму), антинормативізм, тотальна деструкція застосовувалися задля побудови ілюзорного “метамистецтва”.

Відмінності між модернізмом та авангардизмом досить істотні, тому ці явища не можна ставити на один щабель. Авангардизм – це хаос, деструкція, епатаж. Сам термін

на означення цього напрямку взятий із військової термінології, означає передові загоони війська, які створюють хаос у тилу ворога. Авангардизм намагався захопити широкі маси, неоформлений матеріал; натомість модернізм — це мистецтво для втаємничених у трансцендентну істину, художня спроба побудови космосу, храму. Авангардистські течії, як вже мовилось, нетривалі, модерністські ж продовжують своє існування (хоч у дещо видозмінених формах) і зараз (напр., поезія В.Герасим'юка, І.Римарука та ін.).

Проблему співвідношення авангардизму та модернізму розглянуто авторами видання "Постмодернізм. Енциклопедія": з погляду своїх концептуальних основ авангардизм тісно пов'язаний із модернізмом неприйняттям реалістичної естетики. Проте функціонально в авангардизмі більш виявлена тенденція соціального протесту, ніж у модернізмі. Останній, своєю чергою, істотно ширший як соціокультурний феномен за своїм смисловим наповненням та значенням²⁶. Якщо модернізм спирається на конструктивний чинник, прагне створити доцентрову художню систему, своєрідний космос, що протистоїть хаосу, виповнюється пафосом "аристократизму духу", тонкого артистизму, втаємниченої магії слова, то авангардизм, відгалузившись од модернізму, переймається енергією деструкції, руйнування, агресивності, пафосом "вулиці", плебсу, небезпечним "розмиванням берегів мистецтва". При спільному неприйнятті аристотелівського мімезису, реалістичного "зображення життя у формах життя", позитивістської філософії вони виявляли різне ставлення до традиції. Модерністи переосмислювали класику, відшукували в ній духовні, ірраціональні джерела, спростовували "культ розуму". Натомість авангардисти намагалися позбутися класики; їхній епатаж іноді переростав у вульгарне блазнювання, у скандал задля скандалу. Звичайно, вони теж запроваджували свою красу, не завжди привабливу, використовували досвід минулих років, зокрема "сміхової культури" чи бароко, але, втрачаючи чуття міри, іноді перетворювали свою художню діяльність на антихудожню.

Модернізм та авангардизм мали свої стильові течії, які іноді збігалися з одним чи другим напрямом. Так, до естетики модернізму тяжіли неоромантизм, символізм; до авангардизму — кубізм, футуризм, дадаїзм, сюрреалізм тощо. Але траплялися випадки, коли певна стильова течія переходила з одного напрямку в інший, як-от сюрреалізм, який у Бретона мав авангардистський характер, обстоював агресивні форми самоствердження, так звану "естетику кулака", а в Б.-І.Антонича та представників Нью-Йоркської групи, Київської школи — модерністський, елітарний, означений високою культурою поетичного мовлення. Обидва струмені одного стилю об'єднували лише настанови психоаналізу, вчення З.Фрейда про підсвідоме, його концепція сновидінь. Аналогічна ситуація спостерігалася і з експресіонізмом, який у німецьких письменників (Б.Брехт, Й.Бехер) мав виразно авангардистські характеристики, в українських (В.Стефаник, ранній М.Бажан, В.Стус) тяжів до модернізму, не втрачаючи екзистенціалістської напруги, переживання абсурду буття, проте без епатаційних акцентів.

Складні співвідношення між модернізмом й авангардизмом потребують уважного перегляду. Авангардизм сприймається не лише як опозиційне протистояння модернізму, а швидше його "задзеркалля", де все відбувається навпаки: замість космосу запроваджується хаос, замість конструктивного чинника — деструктивний тощо. Водночас жоден із них не заперечує іншого, вони обидва виявилися реалізацією художніх потреб ХХ ст., часто взаємодоповнювали один одного навіть у ситуації взаємного несприйняття.

²⁶ Моклиця М. Модернізм як структура... — С.7.